

КУРСОВА РОБОТА

на тему:

Управління оборотними активами підприємства

Виконав ст. гр. МПЗм - 11

Тульська М.П.

галузь знань 0306

Менеджмент і адміністрування

Спеціальність 8.03060101

*Менеджмент і правове
забезпечення АПВ*

Національна шкала _____

Кількість балів _____ ESTS _____

Члени комісії _____

План.

Вступ.

1. Теоретичні засади управління оборотними активами

1.1. Сутність, структура та роль оборотного капіталу в аграрному виробництві

1.2. Методичні аспекти управління оборотними активами.

2. Загальна характеристика ТОВ „Колос” Тисменицького району Івано-Франківської області.

2.1. Організаційна характеристика ТОВ «Колос»

2.2. Економічна характеристика ТОВ «Колос»

3. Аналіз стану і структури оборотних активів підприємства.

4. Нормування як метод оптимізації оборотних активів.

4.1. Основні засади нормування оборотних активів аграрних підприємств

4.2. Обґрунтування основних напрямів пришвидшення оборотності капіталу підприємства

Висновки.

Список використаної літератури.

Вступ

Виробничий процес являє собою поєднання трьох основних складових: предметів праці; засобів праці; людських ресурсів. Кожна з цих складових є виключно важливою для підприємства. Засоби праці утворюють основні фонди підприємства і охоплюють будівлі, споруди, прилади, обладнання, устаткування. Вони переносять свою вартість на продукцію невеликими частками протягом тривалого періоду. Людські ресурси часом називають основним ресурсом оскільки жодне виробництво не може обійтися без навичок та вмінь працівників. Предмети праці є по своїй суті оборотними засобами які приймають безпосередню участь у виробництві і переносять свою вартість на готову продукцію протягом одного виробничого циклу.

Оборотні засоби дуже часто простоюють на складах, на виробництві або перебувають і процесі транспортування формуючи таким чином виробничі запаси. Значення виробничих запасів для підприємства є дуже велике оскільки від них залежить безперервність виробничого циклу, якість продукції тощо. Ефективність використання виробничих запасів значною мірою впливає на основні економічні показники підприємства, що вимагає особливої уваги до процесу управління ними.

Таким чином, оборотні активи є важливим елементом господарського процесу, який впливає на параметри виробництва, а також містить значний потенціал для оптимізації в напрямку скорочення витрат, пришвидшення їх оборотності тощо.

1. Теоретичні засади управління оборотними активами

1.1. Сутність, структура та роль оборотного капіталу в аграрному виробництві

У процесі сільськогосподарського виробництва незамінну роль відіграє оборотний капітал як один з найважливіших факторів, що значно впливає на формування собівартості продукції. Оборотний капітал підприємств представлений такими активами, що призначені для виробничого споживання чи реалізації протягом операційного циклу або протягом 12 міс. з дати балансу, а також грошовими коштами та їх еквівалентами. При цьому під операційним циклом розуміють проміжок часу з моменту придбання запасів для здійснення господарської діяльності до часу отримання коштів від реалізації виробленої за їх участю продукції. За своїм економічним змістом категорія оборотного капіталу може бути визначена як сукупність оборотних фондів і фондів обігу¹.

Оборотні фонди — це грошовий вираз предметів праці, що знаходяться на стадії виробничих запасів і незавершеного виробництва, які беруть участь лише в одному циклі виробництва і повністю переносять свою вартість на створюваний продукт. Оборотні фонди з економічного погляду є авансованою вартістю на стадії виробництва. За своєю функціональною роллю вони істотно різняться між собою в процесі виробництва. Відповідно до вказаної ознаки виділяють такі їх групи: виробничі запаси, незавершене виробництво і тварини на вирощуванні та відгодівлі. В активі балансу підприємств оборотні фонди відображаються в розділі 11 “Оборотні активи”, підрозділі “Запаси”. До складу цього підрозділу включена і готова продукція, хоч за своїм економічним змістом цей вид оборотних засобів слід було б розглядати як елемент фондів обігу.

Для нормального виробничого процесу треба мати в господарстві певну кількість оборотних виробничих фондів. Вони складатимуться з виробничих фондів і фондів обігу.

Оборотні фонди з економічного погляду є авансовою вартістю на стадії виробництва. Але водночас, частина авансованої підприємствами вартості перебуває і на товарній та грошовій стадіях. Ці кошти називаються фондами

обігу. Їх основна функція – обслуговувати процес виробництва. Фонди обігу складаються з коштів, потрібних для закупівлі сировини, матеріалів, пального, оплати праці та інших витрат і готової продукції.

Оборотні фонди за своєю функціональною роллю в процесі виробництва різняться між собою. Відповідно до вказаної ознаки виділяють такі їх основні групи: виробничі запаси, незавершене виробництво і витрати майбутніх періодів. В активі балансу підприємства названі оборотні фонди відображаються в розділі II „Запаси і витрати”. До складу цього розділу включена і готова продукція, хоч за своїм економічним змістом цей вид оборотних засобів слід було б віднести до третього розділу активу балансу, де відображаються фонди обігу.

Виробничі запаси – це предмети праці, які не вступили ще в стадію виробничого споживання. В аграрних підприємствах вони бувають сільськогосподарського і промислового походження. До виробничих запасів сільськогосподарського походження відносять корми, насіння і посадковий матеріал, підстилку, сільськогосподарську сировину для промислової переробки, дорослу птицю, кролів. Сюди включають також молодняк тварин і тварин на відгодівлі, хоч за своєю економічною природою ці засоби виробництва не є виробничими запасами, а перебувають у стадії виробництва. Тому правомірніше їх було б відносити до незавершеного виробництва.

Виробничі запаси промислового походження представлені в аграрних підприємствах мінеральними добривами, отрутохімікатами нафтопродуктами і твердим паливом, запасними частинами, малоцінними і швидкозношувальними предметами, будівельними матеріалами для поточного ремонту, тощо. Якщо в аграрних підприємствах є переробні промислові виробництва, то до виробничих запасів цього виду можуть відносити тару, основі і допоміжні матеріали, пакувальні матеріали, напівфабрикати та інше.

Співвідношення між виробничими запасами промислового і сільськогосподарського походження в аграрних підприємствах різне і залежить від ступеня розвитку переробних виробництв та інших видів промислової діяльності, інтенсивності виробництва і його спеціалізації.

Незавершене виробництво – це та частина оборотних фондів, яка вже виробничо спожита, але готової продукції ще не одержано. Як бачимо, ці оборотні засоби знаходяться на стадії виробництва, їх величина залежить від масштабів виробництва і виробничого напрямку підприємства, рівня його спеціалізації на головній галузі.

В аграрних підприємствах незавершене виробництво поділяють на незавершене виробництво у рослинництві, у тваринництві, у переробних виробництвах і в підсобних виробництвах. Незавершене виробництво в рослинництві представлене витратами на лущення стерні та підняття зябу, вартістю внесених восени добрив і витратами на їх доставку та внесення в ґрунт під урожай майбутнього року, витратами на насіння і посів озимих, на снігозатримування тощо. У тваринництві цей вид оборотних фондів представлений витратами по незакінченій інкубації яєць, вартістю перехідних запасів меду у вуликах. У переробних виробництвах – вартістю і витратами на переробку виробничо спожитої сировини, що перебуває в процесі виробництва та усіх етапах виробничого циклу; у підсобних виробництвах – незакінченим ремонтом техніки, незакінченим випалюванням цегли і т.д.

Витрати майбутніх періодів – це витрати, що зроблені в даному періоді, але будуть включені в собівартість продукції на наступні 2-3 роки однаковими частками. В аграрних підприємствах до них відносять витрати на будівництво і обладнання легкого типу літніх таборів для тварин, на виготовлення бланків планово-облікової документації, на облаштування майданчика для тимчасового зберігання зерна, на будівництво літніх кухонь і їдалень на польових станах тощо.

Структура і розмір оборотних фондів залежить від виробничої спеціалізації і економічного стану підприємства, природних умов та зональних особливостей, які впливають на тривалість виробництва, період коштів, норми витрат цих засобів.

Процентне співвідношення окремих груп і видів оборотних засобів по вартості називається їх структурою. Вона не однакова в господарствах різних виробничих типів, що враховують при проектних розрахунках. Структура оборотних фондів в господарствах нестабільна, у зв'язку із оборотом

систематично змінюється. Річну потребу в оборотних засобах вираховують на основі планових даних обсягів виробництва та норм витрачання відповідних оборотних засобів.

У фермерських, селянських господарствах, приватно-орендних підприємствах, господарських товариствах оборотні кошти формуються за рахунок власних джерел та кредитів банків. До власних джерел відносять: відрахування від чистого доходу, спрямовані на поповнення неподільного фонду в частині оборотних засобів; грошові надходження, які використовують на виробничі потреби. Сезонну нестачу цих засобів покривають кредитами банку, потребу в яких визначають у таблиці потреби в оборотних засобах виробничо-фінансового плану підприємства.

1.2. Методичні аспекти управління оборотними активами.

Оборотні фонди перебувають у постійному русі, послідовно проходячи всі стадії кругообігу. Запас цих коштів на кожній стадії повинен бути таким, щоб забезпечити неперервну роботу підприємства. Загальний обсяг авансованих вкладень в оборотні засоби залежить від таких факторів: обсягу виробництва сільськогосподарської продукції та продукції переробки; Умов матеріально-технічного постачання; умов реалізації і розрахунків; собівартості власних і вартості покупних матеріальних цінностей, що споживаються в процесі виробництва; Виробничого напрямку підприємства і рівня розвитку головної галузі.

Забезпеченість підприємства оборотними засобами визначається за такими показниками:

- фондооснащеність виробництва, що визначається діленням середньорічної вартості оборотних засобів на площу сільськогосподарських угідь підприємства;

- ступінь забезпеченості підприємства оборотними засобами, що розраховується як частка від ділення їхньої фактичної наявності на кінець року як сукупний норматив цих засобів;

- вартісне співвідношення між оборотними та основними фондами, яке визначається діленням середньорічної вартості оборотних фондів на середньорічну вартість основних виробничих фондів.

Особливістю руху авансованих оборотних засобів є те, що не всі вони здійснюють повний кругообіг, оскільки певна частина готової продукції не реалізується, а спрямовується на відновлення і поповнення виробничих запасів з метою подальшого використання у виробничому циклі. Тобто утворюється мале коло кругообігу за схемою

$$ВЗ \rightarrow НВ \rightarrow ГП \rightarrow ВЗ,$$

де: ВЗ – виробничі запаси; НВ – незакінчене виробництво; ГП – готова продукція.

На відміну від малого кола кругообігу, велике коло має наступний вигляд:

$$ГК \rightarrow ВЗ \rightarrow НВ \rightarrow ГП \rightarrow КР \rightarrow ГК,$$

де: ГК – грошові кошти; КР – кошти в розрахунках.

Існування малого кола кругообігу оборотних засобів вимагає специфічного підходу до визначення показників їх обороту.

Для оцінки ефективності використання оборотних засобів, визначення потреби в них і обґрунтованого управління процесом прискорення обороту застосовують ряд економічних показників. Серед таких показників одним із найважливіших є коефіцієнт обороту оборотних засобів. В економічній аграрній літературі багато авторів пропонують розрахувати цей показник відношенням товарної продукції, збільшеної на вартість тварин, що переведені в основне стадо, і зменшеної на грошову виручку від реалізації вибрактованих з основного стада тварин, до середньорічної вартості оборотних засобів.

Більш обґрунтовано цей показник можна вирахувати діленням виробничих затрат підприємства без амортизації на середньорічну вартість оборотних засобів. Для визначення швидкості обороту лише предметів праці необхідно матеріальні затрати підприємства поділити на середньорічну вартість виробничих запасів, незавершеного виробництва і готової продукції. Матеріальні затрати являють собою спожиті в процесі виробництва предмети праці.

Дуже важливим фактором підвищення ефективності використання оборотних засобів та виробничих запасів є прискорення їх оборотності. Її характеризують показники: період обороту, кількість оборотів за рік і коефіцієнт оборотності.

Період обороту окремих видів оборотних засобів – це час у днях від початку їх використання до одержання і реалізації готової продукції. Відповідно кількість цих засобів за рік (К) визначають діленням кількості днів року на період їх обороту:

$$K = 365/По.$$

Окрім названого, використовують також такі показники як: коефіцієнт оборотності, період оборотності; показник тривалості одного обороту оборотних засобів, показник відносного вивільнення оборотних засобів.

Виробничі запаси, як і оборотні фонди в процесі виробництва сільськогосподарської продукції виробничо споживаються і набувають форми матеріальних витрат, що включаються у собівартість продукції. Для того, щоб оцінити, як використовуються спожиті оборотні фонди, визначають показники матеріаловіддачі (відношення валової продукції до матеріальних затрат виробництва) в матеріаломісткості (обернена величина показника матеріаломісткості).

2. Загальна організаційно-економічна характеристика ТОВ „Колос” Тисменицького району Івано-Франківської області.

2.1. Організаційна характеристика ТОВ «Колос»

ТОВ „Колос” розташоване в селі Пшеничники Тисменицького району Івано-Франківської області. Віддаленість від районну центру Тисмениці становить 5 км. Зручне розташування обумовлює наближеність до автомагістралі Чернівці – Івано-Франківськ, що значно полегшує доставку продукції товариства на переробні підприємства та на ринки районного та обласного центру. ТОВ

„Колос” утворене в 2003 році, внаслідок реорганізації на основі колективної селянської спілки.

Досліджуване господарство розташоване в нормальних кліматичних умовах із нормальною як для України кількістю опадів та сумарних температур. Землі товариства розташовані в географічному регіоні Прикарпатської низовини, в басейні річки Бистриця Надвірнянська. Ґрунти господарства належать до групи чорноземів та чорноземів опідзолених, а також незначна частка сірих лісових, лучних та інших ґрунтів. Всі ці географічні умови дозволяють підприємству отримувати непогані урожаї і фінансові результати.

Основним ресурсом ТОВ „Колос” є земля. Товариство володіє 2207 гектарами сільськогосподарських угідь. Структуру угідь подано в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

Наявність та структура сільськогосподарських угідь

№ п/п	Вид сільськогосподарських угідь	Кількість угідь, га	Частка угідь, %
1	Всього сільськогосподарських угідь	2207	100
2	із них рілля	1880	85
3	пасовища	135,3	6
4	сінокоси	58,7	3
5	Оренда земель резервного фонду сільської ради	132	6

Як видно із даної таблиці, в структурі земельних угідь, найбільшу частку займає рілля – 85 %, незначну частку угідь займають пасовища, сінокоси та землі взяті в оренду із резервного фонду сільської ради.

Управління сільськогосподарськими підприємствами являє собою складну систему взаємозалежних дій та заходів, спрямованих на отримання максимального економічного ефекту та забезпечення продовольчої безпеки країни. Наявність на ринках сільськогосподарської продукції великої кількості продавців та покупців дозволяє говорити про них як про ринки із чистою конкуренцією. І хоча це не зовсім так, проте, такі умови дали поштовх для створення в галузі великої кількості різноманітних організаційно-правових форм господарювання. Окрім господарських форм (приватні підприємства, державні підприємства, господарські товариства, кооперативи, об'єднання тощо), які притаманні й іншим сферам економіки сільському господарству притаманна

особлива форма господарювання – фермерство, яка, проте, частково відноситься до господарств із приватною формою власності.

Товариство з обмеженою відповідальністю є юридичною особою, має самостійний баланс, власні основні засоби і оборотні кошти, розрахунковий, валютний та інші рахунки в комерційних банках, круглу печатку і кутовий штамп із своєю назвою.

Діяльність підприємств здійснюється за рахунок і на основі власного і орендованого майна, орендованих майнових і земельних паїв, орендованої землі, що належать громадянам на правах приватної власності.

Трудова діяльність в ТОВ здійснюється на основі трудових договорів та контрактів, як це передбачено діючим трудовим законодавством України, а також на підставі укладених цивільно-правових угод.

Підприємства несуть відповідальність по своїх зобов'язаннях в межах належного їм майна, на яке може бути накладене стягнення на основі чинного законодавства України. Підприємство як система може бути утворене лише за можливості формування і об'єднання його складових, побудови структури, яка б забезпечила стійкість та стабільність системи і дала б їй змогу реалізувати можливості, необхідні для функціонування. Тому основою функціонування будь-якого підприємства, його скелетом, є організаційна структура управління.

Організаційна структура управління (ОСУ) – це упорядкована сукупність стійко взаємопов'язаних елементів, які забезпечують функціонування і розвиток організації як єдиного цілого.

Вона характеризує будову організації, просторово-часове розташування її складових, взаємозв'язки між ними і тісно пов'язана з цілями, функціями, процесом управління, роботою менеджерів і розподілом повноважень між ними. Від її ефективності залежить успішне функціонування організації.

Організаційна структура управління ТОВ „Колос” наведена на рис. 2.1.

Як видно з даного рисунка, підприємство має функціональну структуру управління. При функціональній організаційній структурі кожен орган управління або виконавець спеціалізується на виконанні окремих видів управлінської діяльності (функціях). Виконання вказівок функціонального відділу чи керівника

є обов'язковим для виробничих підрозділів. Така організаційна структура управління придатна для великих однопродуктових, одноринкових організацій, що працюють у стабільних умовах, головним завданням яких є отримання конкурентних переваг за рахунок мінімізації виробничих витрат.

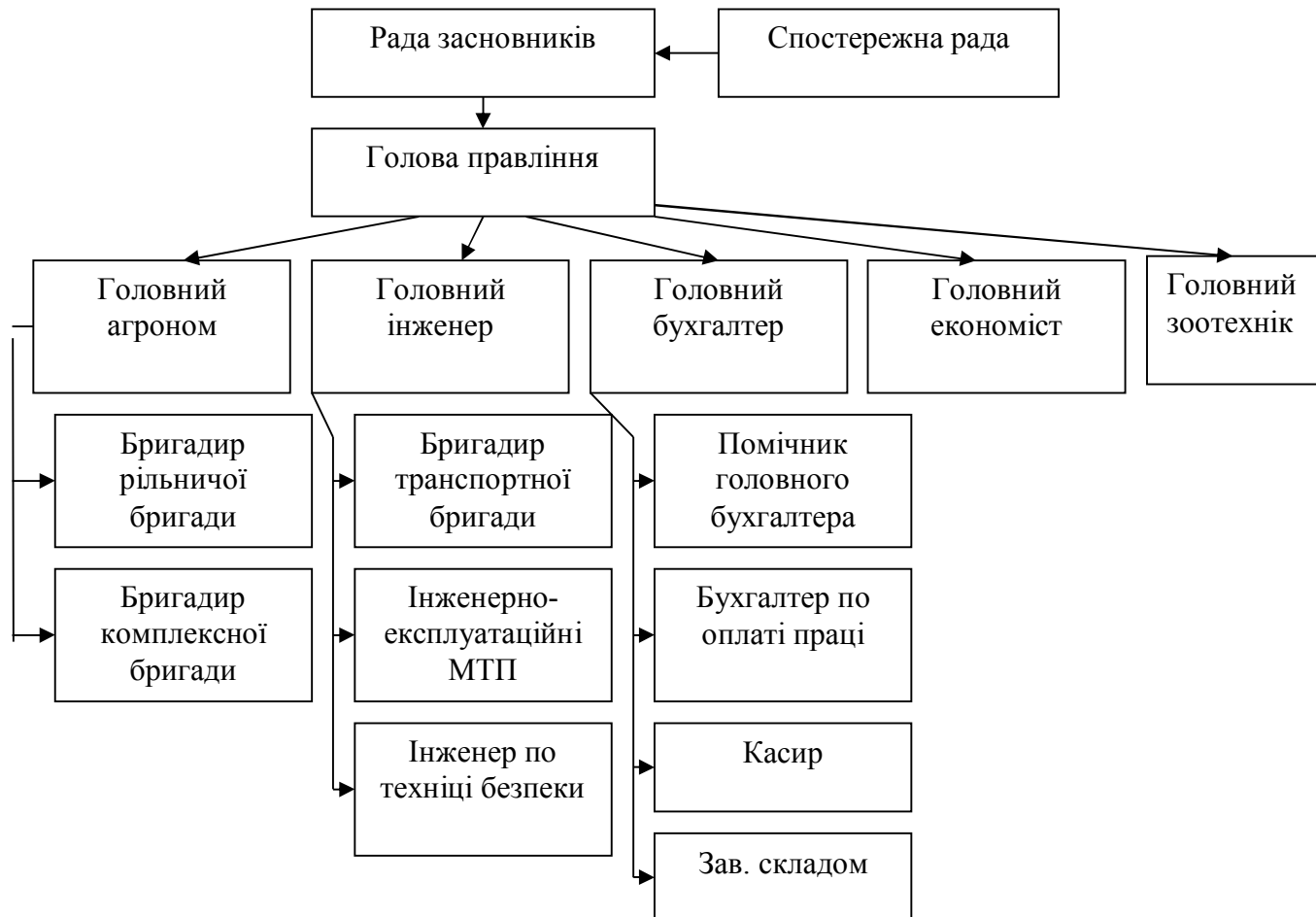

Рис. 2.1. Організаційна структура управління ТОВ „Колос”

Структура управління ТОВ „Колос” має комплексний характер спрямований на координацію зусиль в галузі тваринництва і рослинництва з допомогою інженерно технічних та обліково-економічних спеціалістів. Така структура дозволяє шляхом поділу виробничої функції на агрономічну та інженерно-технічну отримувати більшу віддачу від обох спеціалістів, проте, ускладнює координацію дій між ними. Ще однією особливістю наведеної структури управління є існування складського господарства у складі обліково-фінансового відділу, а також відсутність відокремлених відділів із постачання та збуту продукції. Стосовно першої особливості, то до функцій зав. складом

зазвичай входять прийом, розміщення, зберігання, контроль запасів, видача ТМЦ, а в окремих випадках ще й формування замовлень. Такі функції зав. складом, на нашу думку, не мають чіткого обліково-фінансового характеру, тому, для даного підприємства, доцільним було б виділити складське господарство як окрему структурну одиницю.

2.2. Економічна характеристика досліджуваного підприємства

В товаристві здійснюється виробництво продукції рослинництва і тваринництва. Основні показники виробництва продукції рослинництва подані у таблиці 2.2.

З даної таблиці видно, що основні культури, які вирощуються в товаристві – це зернові. Під ними засіяно 43,1 % посівних площ. Найбільші посівні площі серед зернових виділені під ярий ячмінь – 400 га, та під озиму пшеницю – 270 га. 31,9 % посівних площ виділено під цукровий буряк, 12,2 – під кормові культури під олійні культури, а також багаторічні та однорічні трави в сумі виділено менше 8 %.

Стосовно урожайності, яка середньому по зернових становить 34,7 ц/га, то найвищою вона є для озимої пшениці – 40 ц/га, а найнижчою – для вики та гречки – 20 ц/га. Досить низька урожайність зафіксована також і для цукрових буряків – 250 ц/га. Схожі тенденції спостерігаються і стосовно третього показника рослинництва – валового збору.

Приміщення ферми розраховані на утримання 250 голів фуражних дійних корів, 900 голів молодняка ВРХ. Приміщення свиноферми розраховані на утримання 600 голів свиней на відгодівлі.

Про автопарк можна сказати, що в наявності є 16 автомобілів, і лише два з них несправні, що становить лише 12,5 %.

Тракторний парк має в наявності 15 тракторів по марках: СК-Нива – зерновий – 2 шт; Бурякозбиральний – 1 шт.

В структурі товариства окремо виділеною є будівельна бригада.

Виробництво валової продукції в порівняльних цінах 2000 року становить 1758,9 тис.грн. в т.ч. рослинництва 1618,2 млн.грн; тваринництва 140,7 млн.грн.

Чисельність працівників в господарстві становить всього 140 чоловік. В тому числі зайняті в сільськогосподарському виробництві 111 чоловік.

Таблиця 2.2.

Основні показники рослинництва ТОВ „Колос” за 2014 рік

№ п/п	Культура	Посівна площа, га	Урожайність, ц/га	Валовий збір, ц
1.	Зернові	905	34,7	3140
1.1	із них: озимі	275	39,8	1095
	в тому числі пшениця	270	40	1080
	озиме жито	5	30	15
1.4	ярі зернові:	630	32,4	2043
	з них яра пшениця	5	25	13
	ярий ячмінь	400	35	1400
	овес	10	30	30
	кукурудза	100	30	300
	гречка	40	20	80
	зернобобові	75	29,3	220
	з них горох	70	30	210
	вика	5	20	10
2	Технічні культури	600	250	1500
2.1	цукровий буряк	600	250	1500
3	Олійні	40	18	70
3.1	соняшник	20	15	30
3.2	соя	20	20	40
4	Кормові	230	-	-
4.1	в тому числі кукурудза	115	210	2425
	з неї на силос	75	220	1650
4.2	кормові коренеплоди	10	400	400
5	Однорічні трави	90	118	1060
5.1	з них озимі	10	-	-
6	Багаторічні трави	15	-	-
6.1	з них на сіно	5	40	200
6.2	на зелену масу	10	200	200
	Всього посівів	1880	-	-

Фонд оплати праці становить 380 тис. грн.: в тому числі основна і додаткова заробітна плата – 380 тис.грн. Виплати з неї натуроплатою – 115 тис. грн.. Крім того доходи працівників (дивіденди, відсотки) становлять 28 тис. грн.. Середня заробітна плата одного працівника 3144 грн. Продуктивність праці – 12563 грн.

Як відомо, основним джерелом формування власних фондів підприємства є реалізація продукції. Основні показники реалізації продукції ТОВ „Колос” подано в таблиці 2.3.

Таблиця 2.3.

Реалізація сільськогосподарської продукції і сировини ТОВ „Колос” за 2014 рік, тис.грн.

Вид продукції	Реалізація продукції, всього	Повна собівартість реалізованої продукції	В т.ч. витрати на реалізацію	Виручка від реалізації всього
Зернові і зернобобові всього в т.ч.:	2205	794415	12500 33450	1328750
Пшениця	800	307280	6000	560000
Жито	5	1535	150	2750
Гречка	40	21000	1500	40000
Кукурудза	200	62600	2300	120000
Ячмінь	1000	338000	20000	500000
Горох	140	59360	2000	98000
Овес	20	4640	-	8000
Інші зернові	-	-	-	-
Соняшник	20	14020	500	18000
Соя	25	23450	1000	25000
Цукрові буряки	1500	277500	12500	243000
Інша продукція рослинництва	-	15000	-	20000
Продукція тваринництва	-	164640	-	-
Худоба в живій вазі	8	78,8	-	118000
ВРХ	8	78,8	-	4000
Молоко цільне	78	85800	-	78000
Інша продукція тваринництва	-	-	-	-

Проаналізувавши таблицю 2.3 можна сказати, що чистий прибуток складатиме 487695 тис.грн. Загалом фінансові результати діяльності ТОВ „Колос” наведені в таблиці 2.4.

З даної таблиці видно, що підприємство працює добре, про що свідчить, зокрема, такий показник як рівень рентабельності, або чистий результат.

Фінансові результати ТОВ „Колос” за 2014 рік, тис.грн

№ п/п	Показники	Результат
1	Результати від реалізації продукції	-
	Прибуток	+486695
	Збиток	-
2	Позареалізаційні доходи та витрати	
	Доходи	+83
	Витрати	-320,3
3	Чистий результат	+149,7
4	Рентабельність,%	+26
5	Валовий доход	671,7
6	Фонд оплати праці працівників, відрахування у фонд соціального забезпечення та пенсійний фонд	422

Отже, досліджуване господарство в достатній мірі володіє ресурсним потенціалом, що дає можливість отримувати непогані виробничі та фінансово-економічні показники. Проте, загальне зменшення виробничих показників в галузі вимагає оптимізації виробництва, зокрема структури основних та оборотних фондів, а також їх раціональне використання.

3. Аналіз стану і структури оборотних активів підприємства.

Для фінансово-економічних показників діяльності підприємства важливе значення має ефективність використання оборотних фондів, та, зокрема, виробничих запасів. Структура оборотних фондів ТОВ „Колос” за 2014 рік подано у таблиці 3.1.

Дані таблиці 3.1 свідчать, що більша частка оборотних засобів припадає на оборотні фонди. У складі оборотних фондів найбільшу частку займають тварини на вирощуванні та відгодівлі. Найменшу частку (4,31) в структурі оборотних фондів займають малоцінні і швидкозношувальні предмети. Виробничі запаси, в свою чергу, займають 23 % від оборотних засобів і 28,3 % від оборотних фондів і фондів обігу.

Як видно з таблиці, частка фондів обігу в структурі оборотних засобів товариства становить 19 %. Це пов'язано із кризовими явищами в економіці та

галузі, які призвели до того, що надходження грошових коштів на розрахунковий рахунок підприємства за реалізовану продукцію затримуються в дебіторській заборгованості.

Таблиця 3.1

Структура оборотних фондів ТОВ „Колос” за 2014 рік

Вид оборотних засобів	Структура оборотних засобів		Структура оборотних фондів і фондів обігу
	тис.грн.	%	
Оборотні фонди, всього:	1577	81	100
В т.ч. виробничі запаси	477	23	28,34
Тварини на вирощуванні та відгодівлі	694	36	44,01
Незавершене виробництво	368	19	23,34
МШП	68	3	4,31
Фонди обігу, всього	370	19	100
В т.ч. грошові кошти	-	-	-
Розрахунки з дебіторами	234	12	63,24
Готова продукція	136	7	36,76
Інші оборотні активи	-	-	-
Усього оборотних засобів	1947	100	-

Для аналізу ефективності використання оборотних засобів визначають коефіцієнт оборотності, який показує кількість оборотів всіх оборотних засобів за рік:

$$K_o = \frac{Г + М - B_o}{3} = \frac{3017 + 51780 - 89915}{1857} = 18,9$$

Середній період оборотності (P_o)

Всіх оборотних засобів господарства в днях визначають діленням кількості днів в році на коефіцієнт оборотності, тобто

$$P_o = 365 / 18,9 = 19,3 \text{ днів}$$

Підвищення коефіцієнта і скорочення періоду оборотності оборотних засобів дозволяють виробляти більше продукції при меншому розмірі цих засобів, збільшувати обсяг реалізованої продукції на 1 гривню середньорічного залишку оборотних засобів, збільшувати і вирівнювати протягом року грошові надходження, підвищувати економічну ефективність виробництва.

Середньорічна вартість оборотних засобів визначається за формулою середньої хронологічної:

$$O_3 = \frac{\frac{1}{2}O_{31} + O_{32} + \dots + \frac{1}{2}O_{3n}}{n-1} =$$

$$= \frac{\frac{1}{2}1715 + 1647 + 1601 + 1678 + 1550 + 1545 + 1528 +$$

$$+ 2113 + 2156 + 2170 + 2258 + \frac{1}{2}2120}{11} = 1833,05 \text{ тис. грн.}$$

Таким чином, виробничі запаси є важливою складовою в структурі оборотних фондів ТОВ „Колос”, і основні управлінські проблеми, які їх стосуються відносяться до проблем пришвидшення оборотності оборотних фондів.

Для оцінки ефективності використання оборотного капіталу, визначення потреби в ньому і обґрунтованого управління процесом прискорення обороту застосовують низку економічних показників. Серед таких показників одним з найважливіших є коефіцієнт обороту оборотного капіталу. В економічній аграрній літературі нерідко пропонується розраховувати цей показник відношенням товарної продукції (інколи валової продукції), збільшеної на вартість тварин, що переведені в основне стадо, і зменшеної на грошову виручку від реалізації вибракуваних з основного стада тварин, до середньорічної вартості оборотного капіталу.

Одержаний таким способом економічний показник характеризує більше віддачу оборотних засобів, а не швидкість їх обороту. У вартість товарної (валової) продукції включена амортизація і прибуток, які не варто було б брати до уваги при визначенні швидкості руху предметів праці — оборотних фондів. Адже амортизація є наслідком руху основних засобів, а прибуток безпосередньо залежить від продуктивності живої праці, каналів реалізації продукції, її якості, строків продажу тощо. Тому збільшення чи зменшення цих частин вартості продукції не повинно позначатися на показнику швидкості обороту оборотного капіталу.

Більш обґрунтовано даний показник можна обчислити діленням виробничих витрат підприємства без амортизації на середньорічну вартість

оборотного капіталу. Для визначення швидкості обороту лише предметів праці необхідно матеріальні витрати підприємства (всі витрати за мінусом амортизації, витрат на оплату праці і послуг зі сторони) поділити на середньорічну вартість виробничих запасів, незавершеного виробництва і готової продукції. Матеріальні витрати являють собою спожиті в процесі виробництва предмети праці. В них, що дуже важливо для врахування специфіки сільськогосподарського виробництва, знаходиться відображення мале коло кругообігу оборотних фондів — внутрішньогосподарський оборот, коли частина авансованих предметів праці не проходить товарної стадії, а потрапляє до складу виробничих запасів.

Прискорення обороту оборотного капіталу має важливе економічне значення, оскільки зменшує потребу виробництва в цьому ресурсі для виконання виробничої програми, а отже, підвищує ефективність відтворювального процесу. Вивільнені при цьому кошти підприємство може направити на диверсифікацію виробництва, соціальний розвиток колективу тощо.

Для того щоб мати повніше уявлення про швидкість руху оборотного капіталу на виробничій та обіговій стадіях, його середньорічну величину доцільно визначати не тільки відповідно до фактичної наявності цього ресурсу, а і вилучивши з нього наднормативні запаси кормів, насіння і посадкового матеріалу. Завдяки цьому зменшиться знаменник формули визначення коефіцієнта обороту, а отже, зросте його величина до рівня, який відповідає нормативній забезпеченості підприємства зазначеними видами (елементами) оборотного капіталу сільськогосподарського походження. Але оскільки сільськогосподарське виробництво залежить від природних умов, то підприємства життєво заінтересовані мати підвищений запас цих засобів, тому його створення розглядають як важливу умову їх стабільної роботи. Проте зі збільшенням вказаного запасу зростає і середньорічна вартість оборотних засобів, а отже, за рахунок цього фактора зменшуватиметься коефіцієнт їх обороту. Порівняння цього коефіцієнта, розрахованого за двома описаними методами, дасть змогу зробити правильний висновок про час повного кругообороту авансованого оборотного капіталу.

Обернену величину коефіцієнта обороту називають коефіцієнтом

завантаженості. В практиці аналітичної роботи аграрних підприємств широко використовується показник тривалості одного обороту оборотного капіталу у днях (Тоб). Він визначається за формулою:

$$T_{об} = T_{п} : K_{об},$$

де $T_{п}$ - - тривалість періоду, за який розраховується показник; $K_{об}$ – коефіцієнт обороту оборотного капіталу.

По сільськогосподарському виробництву коефіцієнт обороту визначається за наслідками господарського року, тому $T_{п} = 365$ днів. Якщо, скажімо, $K_{об} = 1,1$, то $T_{об}$ становитиме 332 дні. Для порівняння зазначимо, що в переробних виробництвах тривалість одного обороту є значно меншою. Наприклад, у виноробних цехах цей показник складає лише 60 днів.

Як уже зазначалося, залежно від коефіцієнта обороту оборотного капіталу може змінюватися потреба в ньому. За його збільшення певні елементи оборотного капіталу можуть вивільнитися з обороту, а за зменшення — виникатиме необхідність в їх додатковому залученні для виробництва того самого обсягу продукції. Відносне вивільнення (залучення) оборотного капіталу $V_{в}$ через

$$V_{в} = O_{о} \cdot \Delta D,$$

зміну коефіцієнта обороту визначається з формули:

де $O_{о}$ — одnodенний оборот оборотного капіталу, який визначається діленням його середньорічної вартості на 365; ΔD – кількість дніе зменшення (збільшення) тривалості одного обороту за рік.

Збільшення вкладень в оборотний капітал є доцільним тоді, коли воно веде до зростання валової продукції випереджаючими темпами.

В роки інфляції через швидке зростання цін на ресурси показник фондівіддачі, розрахований за валовою продукцією в порівнянних цінах, не може бути використаний для динамічних зіставлень, оскільки не відображає реального співвідношення між вкладеннями підприємств в авансований оборотний капітал і віддачею від цих вкладень. Тому в цих умовах фондівіддачу оборотних фондів доцільно визначати через валову продукцію, в якій її нетоварна частина оцінена за собівартістю, а товарна — в поточних цінах реалізації.

Оборотні фонди в процесі виробництва сільськогосподарської продукції виробничо споживаються і набувають форми матеріальних витрат, що

включаються в собівартість продукції. Для того щоб оцінити, як використовуються спожиті оборотні фонди, визначають показники матеріаловіддачі (відношення валової продукції до матеріальних витрат виробництва) і матеріаломісткості (обернена величина показника матеріаловіддачі).

Між матеріаловіддачею і фондівіддачею оборотних фондів існує тісний зв'язок, оскільки виробничо спожитим оборотним фондам завжди передують відповідні авансовані вкладення в предмети праці. Помноживши останні на коефіцієнт обороту оборотних фондів, одержимо матеріальні витрати. Тому матеріаловіддачу можна представити як частку від ділення валової продукції на середньорічну вартість оборотних фондів, помножену на коефіцієнт їх обороту.

Матеріаломісткість безпосередньо визначає собівартість грошової одиниці валової продукції в частці, що припадає на спожиті оборотні фонди. Цей показник, як і фондівіддачу оборотних фондів, доцільно визначати в умовах інфляції за валовою продукцією, оціненою раніше викладеним способом.

На матеріаловіддачу виробництва впливає низка факторів: обсяг виробництва продукції, натуральна затрата предметів праці (насіння, кормів, пального, мастил, добрив тощо) на виробництво даного обсягу продукції і ціна за одиницю названих ресурсів.

4. Нормування як метод оптимізації оборотних активів

4.1. Основні засади нормування оборотних активів аграрних підприємств

Із попереднього матеріалу відомо, що найбільша частка оборотного капіталу знаходиться у виробничих запасах. Це пояснюється необхідністю забезпечення безупинності виробництва. Економістами і менеджерами давно з'ясовано, що безупинність може бути забезпечена за різного обсягу запасів матеріальних цінностей. Але оскільки створення цих запасів з економічного погляду є заморожуванням коштів, то стає очевидним, що найбільший господарський ефект досягається за їх мінімальної величини, достатньої для

нормального функціонування виробництва.

У практиці роботи аграрних підприємств мінімальні запаси окремих складових оборотного капіталу визначаються у процесі їх нормування. Суть його полягає в тому, що по кожному елементу нормованих оборотних засобів встановлюється індивідуальний норматив: по матеріальних цінностях - у натуральному і грошовому виразі, по фондах обігу – у вартісному виразі.

Індивідуальний норматив оборотного капіталу – це мінімальна потреба в його окремому виді (елементі), яка забезпечує безперервну роботу підприємства. Сукупний норматив оборотного капіталу по підприємству визначається як сума Індивідуальних нормативів, що відображає загальну потребу підприємства в цьому ресурсі.

В аграрних підприємствах нормування оборотного капіталу здійснюється відповідно до “Методичних рекомендацій по нормуванню оборотних засобів підприємствами аграрного сектора АПК”.

При нормуванні виробничих запасів враховується обсяг виробничого споживання їх відповідного елемента (добрив, отрутохімікатів, пального тощо) і часу знаходження (завантаження) засобів в обороті. Норму запасів (H_p) на ці види матеріальних цінностей визначають за формулою:

$$H_p = M \cdot K,$$

де M – час знаходження кожного виду виробничих запасів в обороті; K - коефіцієнт наростання споживання кожного виду запасів.

Час знаходження оборотних засобів (відповідного виду запасів) в обороті розраховується з виразу:

$$M = D : Пф,$$

де D - річна зважена завантаженість відповідного виду виробничих запасів в обороті. Щоб її визначити, потрібно спожитий у кожному кварталі ресурс помножити на дні його знаходження в обороті й одержані результати по всіх кварталах підсумувати; $Пф$ – річна потреба оборотного засобу (вартість виробниче спожитого засобу за рік).

Коефіцієнт наростання споживання оборотного засобу (K) визначається так:

$$K = D : D_k,$$

де D_k — календарна завантаженість оборотного засобу в обороті, яка дорівнює добутку вартості виробничо спожитого засобу за рік на 365.

Норматив на кожний вид виробничих запасів (H) обчислюють за формулою:

$$H = C \cdot H_p,$$

де C – сума середньоденного споживання оборотного засобу, що визначається як частка від ділення вартості спожитого ресурсу за рік на 365.

За наведеними формулами нормативи розраховуються тільки на перший плановий рік, а на наступні роки їх можна встановити в процентах до річного обсягу виробничого споживання за формулою:

$$H_{пр} = (H : V_{зс}) \cdot 100,$$

де $V_{зс}$ — вартість спожитого оборотного засобу за рік.

Для того щоб визначити норматив по молодняку тварин, птиці і тварин на відгодівлі, розраховується норма оборотних засобів по кожному виду тварин шляхом додавання до середньої вартості (собівартості) однієї голови тварин на початок року планових витрат на її утримання у плановому році (не враховуючи амортизації основних засобів). Норматив розраховується множенням вартості (собівартості) однієї голови на кількість голів, яка передбачена на кінець року по плановому обороту стада, або множенням живої маси тварин на кінець року на планову собівартість центнера живої маси.

Норматив па незавершене виробництво встановлюється в розмірі фактичних витрат звітнього року, скорегованих на коефіцієнт сезонності (в рослинництві приблизно 0,85). Розрахунок ведеться по кожному виду незавершеного виробництва.

Норматив на запаси готової продукції визначається у відсотках діленням середніх мінімальних залишків готової продукції на фактично реалізовану продукцію у звітньому році. Норматив на плановий рік у грошовому виразі розраховується як добуток планового обсягу реалізації продукції на норматив у відносному виразі. Середні мінімальні залишки визначають як середнє

арифметичне суми залишків готової продукції по тих місяцях року, в яких вони були меншими від фактичної середньої величини цих залишків.

Норматив по розрахунках із споживачами продукції (робіт, послуг) підприємства визначають так: спочатку розраховують фактичний середньодобовий обсяг реалізації продукції і середню періодичність надходження коштів на розрахунковий рахунок підприємства. Перший з цих показників обчислюють діленням обсягу реалізованої продукції за рік на 365, а другий - відношенням кількості днів у році до кількості разів надходжень цих коштів протягом року. Множенням першого показника на другий встановлюють суму вилучення коштів господарства в розрахунках. Потім визначають норму вилучення коштів у розрахунках як частку від ділення суми вилучення коштів на фактичний обсяг реалізації з наступним множенням результату на 100. Звідси норматив оборотних коштів по розрахунках із споживачами на плановий рік дорівнюватиме добутку планового обсягу реалізації продукції на норму вилучення коштів (коефіцієнт).

Нормативи на корми і підстилку доцільно встановлювати в обсязі їх планової потреби з початку року до одержання врожаю з одночасним створенням страхового запасу. Зрозуміло, що це мінімальна потреба в такому ресурсі. Як уже зазначалося, залежність сільськогосподарського виробництва від природних умов зумовлює необхідність створення значних наднормативних запасів кормів на випадок несприятливих погодних умов у майбутньому періоді.

Норматив на насіння і посадковий матеріал визначається, виходячи з планової потреби для посіву ярих культур, збільшеної на страховий фонд (10– 15 % загальної потреби).

Розглянутий підхід до нормування оборотного капіталу можливий за відносно стабільних цін, відсутності спаду виробництва і перебоїв у постачанні аграрних підприємств найважливішими матеріальними ресурсами.

В умовах високих темпів інфляції докорінно змінюється тактика підприємств щодо формування оборотних засобів і їх нормування. По-перше, через швидке знецінення готівки аграрним підприємствам вигідно її матеріалізувати у виробничі запаси (пальне, мастила, добрива, отрутохімікати

тощо), створюючи якнайбільший наднормативний запас, оскільки втрати від заморожування коштів у цих запасах будуть меншими, ніж втрати, що зумовлюються знеціненням готівки внаслідок інфляції. Існує ще одна причина, яка робить такі дії підприємств економічно виправданими, — дефіцит на окремі види оборотних фондів промислового походження, насамперед на енергоносії, запасні частини. За існування дефіциту виникає невпевненість аграрних підприємств у можливості придбання цих ресурсів у потрібний момент майбутнього періоду. Це штовхає їх на створення наднормативних запасів у будь-який час, коли виникає можливість такого придбання (наявність власних коштів і партнера, що може продати дефіцитний ресурс). Зрозуміло, що фактор дефіциту негативно діє на формування виробничих запасів і тоді, коли інфляція відсутня.

По-друге, швидке зростання цін на промислову і сільськогосподарську продукцію, а також тарифів на роботи і послуги, що надаються аграрним підприємствам, збільшення оплати праці працівників як компенсаційний захід від втрати покупної спроможності грошової одиниці, інші прояви негативної дії інфляційних процесів зумовлюють неможливість установлення обґрунтованих нормативів оборотних засобів у вартісному виразі, а отже, і визначення їх сукупного нормативу по підприємству в цілому. Тому в умовах інфляції та гіперінфляції нормативи оборотних засобів виправдано встановлювати лише за тими їх елементами, які можуть бути розраховані в натуральній формі.

4.2. Обґрунтування основних напрямів пришвидшення оборотності капіталу підприємства

Значного поліпшення використання оборотного капіталу можна досягти завдяки підвищенню швидкості його обороту. Хоч у сільському господарстві ця швидкість обмежена природними і біологічними факторами, але в аграрних підприємствах є ще багато невикористаних резервів для прискорення кругообігу даного ресурсу. Так, великі резерви прискорення обороту оборотних фондів криються в скороченні періоду виробництва в тваринництві завдяки підвищенню середньодобових приростів тварин на їх дорощуванні і відгодівлі.

Важливим фактором підвищення ефективності використання оборотного капіталу, прискорення його кругообігу є впровадження у виробництво нових, більш урожайних і скоростиглих сортів сільськогосподарських культур, а також інтенсивних технологій їх вирощування, внесення оптимальних доз мінеральних добрив на фоні органічних за оптимального співвідношення в них NPK. За таких умов не затягується вегетаційний період рослин, відбувається їх своєчасне дозрівання, а значить, не порушується нормальний процес кругообігу оборотного капіталу. Прискорити швидкість обороту цього ресурсу можна скороченням часу перебування коштів у сфері обігу завдяки розвитку виробничої інфраструктури і впорядкуванню взаєморозрахунків із заготівельними організаціями та переробними підприємствами, а також постачальниками аграрним підприємствам предметів праці промислового походження.

Одним з найважливіших напрямів поліпшення використання оборотного капіталу є режим економії. Науково-дослідними установами розроблені обґрунтовані нормативи витрачання окремих видів оборотних фондів на одиницю продукції, 1 га, 100 т/км, 100 км пробігу тощо. Порівняння фактичних витрат цих ресурсів з нормативами дає змогу об'єктивно оцінити стан справ з їх використанням, з'ясувати причини, що призвели до перевитрати і вжити заходів для їх усунення.

Ефективного використання оборотного капіталу досягають за умови збалансування джерел його формування - власних і позичкових. Через сезонність сільськогосподарського виробництва аграрні підприємства вимушені в окремі періоди року авансувати у виробництво значні оборотні засоби, для створення яких нерідко не вистачає власних коштів. У таких випадках закономірним є використання підприємством кредиту, тобто капіталу кредитних установ за умови його повернення в установлені строки з одночасною виплатою процентів. Масштаби використання кредиту підприємством на такі цілі обмежується його платоспроможністю (кредитоспроможністю). За сприятливого зовнішнього середовища у джерелах формування оборотного капіталу аграрних підприємств питома вага кредиту може досягти до 35–40 %, тоді як на кінець 2000 р. цей показник, за відомих причин, становив лише 1,8 %. Про важливість підвищення

ролі кредиту у формуванні оборотного капіталу свідчить досвід фермерських господарств США, Німеччини, інших розвинутих країн, де цей параметр також знаходиться близько зазначених меж.

Отже, нормування є важливим методом підвищення ефективності використання оборотних активів, що досягається завдяки чіткому плануванню та оптимізації їх структури. Окрім цього значні резерви покращення управління оборотними активами можна досягти за рахунок скорочення запасів, чіткої періодичності їх поновлення тощо.

Висновки

У процесі сільськогосподарського виробництва важливу роль відіграють виробничі запаси, як один із найважливіших складових оборотних фондів, що справляє значний вплив на формування собівартості продукції.

Оборотні засоби функціонують в основному разом із основними і забезпечують загальні результати виробництва. Підвищення ефективності використання виробничих запасів досягають завдяки поліпшення їх якості (сортності насіння, породистості тварин, якості кормів тощо), забезпеченню їх необхідного обсягу, правильної організації та відгодівлі тварин.

Проте, зосередження зусиль лише на традиційних методах оптимізації та інтенсифікації виробництва не завжди дають бажаний результат. З огляду на це все більшого значення набувають сучасні концепції логістики, в тому числі: концепція управління запасами, виробничі концепції тощо. Їх використання дозволяє зменшити собівартість продукції і підвищити ефективність виробництва за рахунок підвищення оборотності оборотних фондів та скорочення часу використання виробничих запасів.

Список використаної літератури

1. Конституція України. — К.: Україна, 1996.
2. Аграрний сектор економіки України (стан і перспективи розвитку) / [Присяжнюк М.В., Зубець М.В., Саблук П.Т. та ін.] ; за ред. М.В. Присяжнюка, М.В. Зубця, П.Т. Саблука, В.Я. Месель-Веселяка, М.М. Федорова. – К. : ННЦ ІАЕ, 2011. – 1008 с.
3. Агропромисловий комплекс України: стан і перспективи розвитку. Інформаційно-аналітичний збірник (випуск 6) / За ред. П.Т.Саблука та ін. – К.: ІАЕ УААН. 2003. – 764 с.
4. Агропромисловий комплекс України: тенденції та перспективи розвитку. - К.: ІАЕ УААН, 2000. - 574 с.
5. Андрійчук В.Г. Економіка аграрних підприємств: Підручник. 2-ге вид., доп. і перероблене. – К.: КНЕУ, 2002. – 624 с.
6. Андрійчук В.Г. Надконцентрація агропромислового виробництва і земельних ресурсів та її наслідки / В.Г. Андрійчук // Економіка АПК. - 2009. - № 2. - С. 3-9
7. Березін О.В. Продовольчий ринок України: теоретико-методологічні засади формування і розвитку: [монографія] / Березін О.В. – К. : Центр навчальної літератури, 2014. – 184 с.
8. Гаєць В.М. Перспективи аграрних трансформацій та їх вплив на розвиток подій в економіці України // Економіка АПК. – 2006. - № 7. – С. 11-19.
9. Гайворонський В. М., Жушман В.П. Аграрне право України Навчальний посібник / Харків: Право, 2003.- 237 с.
10. Гайдучий П.І. Утвердження соціально-ринкової моделі економіки України // Економіка АПК. – 2007. - № 8. – С. 3-11.
11. Грещак М.Г. Внутрішній економічний механізм підприємства: Навч. Посібник. За заг. ред. М. Г. Грещака. - Київ: КНЕУ, 2011.- 228 с.
12. Дем'яненко М. Я. Державна підтримка як фактор забезпечення конкурентоспроможного аграрного виробництва / М. Я. Дем'яненко, Ф. В. Іванина // Економіка АПК. – 2009. – № 9. – С. 3-9.

13. Додусенко В.І. Використання аналізу грошових потоків для визначення оптимальних умов кредитування / В.І. Додусенко // Облік і фінанси АПК. – 2006. – №8. – С. 63-65.
14. Економічний аналіз: Навч. посібник / М. А. Болюх, В. З. Бурчевський, М. І. Горбатов та ін.; За ред. акад. НАНУ, проф. М. Г. Чумаченка. - Вид. 2-ге, перероб. і доп. - К.: КНЕУ, 2013. - 556 с.
15. Збарський В. Державна підтримка сільського господарства / В. Збарський, В. Горьовий // Економіка АПК. – 2010. – № 4. – С. 74-80.
16. Мельник Л. Аграрне виробництво в аспекті форм власності й господарювання / Л.Л. Мельник // Агросвіт. - 2010. - № 24. - С. 7-11.
17. Месель-Веселяк В. Аграрна реформа і організаційно-економічні трансформації в сільському господарстві / В.Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. - 2010. - № 4. - С. 3-18.
18. Мочерний С.В. Економічна теорія : [навч. посібн.] / Мочерний С.В. - Вид. 3-є, доп. і перероб. - К. : Видавничий центр "Академія", 2005. - 640 с.
19. Петрович Й.М., Семенів О.М. Економіка підприємства: Підручник/ За заг. редакцією Й.М. Петровича – Львів: «Новий світ - 2000» - 2014 – 680 с.
20. Саблук П. Аграрна реформа в Україні (здобутки, проблеми і шляхи їх вирішення) / П.Т. Саблук, В.Я. Месель-Веселяк, М.М. Федоров // Економіка АПК. - 2009. - № 12. - С. 3-13.
21. Турчіна С. Г. Методологічні аспекти формування системи управління сільськогосподарськими підприємствами: інноваційний підхід / С. Г. Турчіна, Н.І. Атаманець. - Вісник Сумського національного аграрного університету Серія «Економіка і менеджмент». – випуск 9. – 2011. – С. 119-123.
22. Федоров М. М. Трансформація земельних відносин до ринкових умов / М. М. Федоров // Трансформація земельних відносин до ринкових умов : матер. Других річних зборів Північно-Східного відділення Всеукраїнського Конгресу вчених економістів-аграрників (м. Харків, 5 лют. 2009 р.). - Х. : ХНТУСГ, 2009. - С. 18-25.
23. Хміль Ф.І. Менеджмент. - К.: Академвидав., 2003.